

Олександр Кирильчук
кандидат філологічних наук, доцент
Рівненський державний гуманітарний університет
м.Рівне

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО МИНУЛОГО В РОСІЙСЬКІЙ ПРОЗІ МАНДРІВ ПОЧАТКУ ХІХ ВІКУ

На початку ХІХ віку з'явилося багато подорожних записок, у яких автори описували власне враження знайомства з Україною, яка на той час сприймалася як країна виразно відмінна від російського культурного простору. Власне ці тексти (І. Долгорукого «Славні бубни за горами, або Подорож моя десь кудись 1810 року», В. Измайлова «Подорож в Південну Росію», П. Сумарокова «Дозвілля кримського судді, або Друга подорож в Тавриду», П. Шалікова «Подорож у Малоросію», О. Левшина «Листи із Малоросії», І. Сбітнева «Подорож до Харкова», В. Пассека «Подорожні нотатки Вадима») формують модель колективної рецепції української нації як культурного Іншого, але водночас й цілий комплекс стереотипних імперських візій.

Мирослав Шкандрій у праці «В обіймах імперії» розглядає російську прозу мандрів перших десятиліть ХІХ століття як

початковий етап конструювання репрезентації України в імперському літературному дискурсі Росії. Дослідник стверджує, що саме ці тексти сформували моделі колоніальної інтерпретації українців, витворивши стереотипи про цивілізаційну відсталість, особливі кліматичні умови, культ неробства etc.

Втім особливе місце у репрезентації України у російській літературі мандрів початку XIX віку посідає осмислення історичного матеріалу. Зрештою, інтерпретація подій та постатей минулого у подорожніх нотатках інспірує появу кількох текстуальних стратегій: акцентування на російській присутності в українському просторі, зосередження на імперському мілітарному досвіді та міфологізація походження власних «історичних коренів». У рецепції більшості російських авторів Україна постає середовищем конструювання історичних візій могутності імперського дискурсу, легітимізації моделей його просторового й темпорального оприсутнення в українській минувшині.

Для російських авторів «образ Малоросії» віддзеркалює різні форми імперської міфологізації давніх часів, у яких українське минуле стає невід'ємною часткою метропольного історичного нарративу. Вибудовування середньовічних ретроспективних картин дозволяє представити простір України як авансцену формування російського державного проекту. Подібні темпоральні зміщення у староруську епоху витворюють навколо української ментальної топографії ареол особливого імперського «місця пам'яті», місця, з якого проростають «метропольні корені». Для О. Левшина саме Україна постає колискою «отечества», а В. Пассек називає її країною, у якій сформувалися головні особливості російського національного життя. Така рецептивна модель дозволяє розширити та легітимізувати метропольні привласнення сусідніх територій, підкреслити тяглість імперської присутності.

Загалом апелювання до староруської спадщини прозраджує стратегію російських авторів у сприйнятті історії українських земель крізь призму оптики середньовічного минулого, вивчення якого у XVIII – початку XIX ст. набуло особливої популярності в освічених колах Росії. Водночас в імперській історіографії цього періоду потверджується ідея про початок російської державності у староруську епоху (М. Ломоносов, М. Карамзін). Київські князі втілюють не лише силу політичної влади, але й перетворюються на

духовних лідерів нації, оскільки на вернули Русь до християнства. Таке маркування середньовічних історичних постатей як державників та релігійних очільників постає безпосереднім відбиттям російської реальності XVIII – початку XIX ст., де після реформ Петра I імператор втілював найвищу політичну і релігійну владу в імперії. Відтак в літературі мандрів між староруськими та російськими правителями встановлюється нерозривний символічний зв'язок спадкоємності та легітимності правління. В. Ізмайлов безпосередньо стверджує, що княгиня Ольга була предтечею імператриць Єлизавети та Катерини II. Інтерес у російській прозі мандрів до київської старовини провокує тенденцію до заселення території України знаними із власної історичної міфології образами, які затуляють усю іншу перспективу сприйняття минулого цих земель та лише увиразнюють імперську маркованість історичного наративу.

Також у російській прозі мандрів важливу роль набуває зосередження на імперському мілітарному досвіді в українському просторі. Одним із центральних таких образів постає Полтава, з якою пов'язана глорифікація перемоги Петра I над Карлом XII. Загалом у російській літературі від Ломоносова до Пушкіна склалася традиція пафосного возвеличення Полтавської битви як найславетнішої перемоги російської зброї, перемоги з якою розпочинається творення як політичної, так і «літературної» імперії Росії. Отож для більшості авторів подорожніх записок саме це місто перетворюється на культове місце російської величі, місце яке пробуджує у росіян патріотизм та гордість, але водночас й інспірує риторичку схвалення метропольної політики. Полтава репрезентована як особливий виключно російський сакралізований простір мілітарної могутності імперії.

Однак у російській прозі мандрів на уявній мапі українського простору російський мілітарний дискурс не обмежується лише Полтавою. Колоніальне завоювання Північного Причорномор'я та Криму в результаті російсько-турецьких війн XVIII ст. у текстах І. Долгорукого, П. Сумарокова, В. Ізмайлова зображається як демонстрація переможного поступу російської зброї. Особливе місце у цьому контексті набуває опис облоги Очакова 1788 року. Здобуття цього міста сприймається як неспростовний доказ непереможності армії Російської імперії, і як у випадку Полтави, цей простір

репрезентується як питомо російське «місце пам'яті». Прикметно, що В. Измайлов потребу знищення Очакова пояснює не через призму імперської експансивної політики, а як превентивний захист самої Росії, тобто наповнюючи російський мілітарний дискурс маркерами оборони та захисту. Втім така типова колоніальна логіка притаманна інтерпретуванню усіх воєнних кампаній Російської імперії. Измайлов наголошує, що завоювання Криму є наслідком бажання Катерини II повернути йому колишню славу, славу епохи античності. Зрештою, російський мілітарний дискурс постійно для легітимізації власної експансії опирається на античні образи, вписуючи їх до власного історичного міфу та представляючи Російську імперію захисником їх. Так, В. Измайлов відвоювання Бесарабії в Османській імперії репрезентує як своєрідну помсту Росії за Овідія, ігноруючи при цьому факт, що історію римського поета та турецьких завоювань розділяє майже більше тисячоліття. Однак для текстів усіх авторів спільною постає теза, що російські мілітарні підкорення сусідніх земель є абсолютним благом для колонізованих народів, бо вони приносять їм мир та долучення до досягнень цивілізації, навіть коштом втрати власної державності.

Важливими для російських авторів «місцями пам'яті» на мапі України постають поховання воєначальників, які здійснювали імперські завоювання. Особливу увагу привертає пантеон військових Російської імперії, загиблих під час російсько-турецької війни 1787-1791 років. У подорожній прозі могили імперських воєначальників перетворюються на символ саможертвності та військової доблесті заради метропольного підкорення сусідніх просторів. Зосередження уваги П. Сумароковим та І. Долгорукім на військових похованнях у Херсоні виразно потверджує вкоріненість імперії у новоздобуті території, підкреслює легітимізацію володіння цими землями. Іншим місцем подібного паломництва для російського мандрівника є могила фельдмаршала Петра Рум'янцева. В. Измайлов свідомо глорифікує військові успіхи полководця як особливий вияв його відданості Російській імперії. Водночас Рум'янцев відзначився не лише як військовокомандувач під час двох російсько-турецьких війн, але на посаді генерал-губернатора активно сприяв ліквідації залишок української автономії. Тому його поховання на території Києво-Печерської лаври, що набуває пафосного сприйняття у текстах прози мандрів, демонструє не лише вшанування імперією його військових

заслуг, але й символічне підкреслення поглинання метрополією українського простору. Відтак такі місця в уяві російських авторів перетворюються на символи російської імперської присутності на ментальній мапі України як безальтернативної моделі репрезентації минулого.

Прикметно, що зображаючи мілітарні успіхи Російської імперії під Полтавою чи під час завоювання Причорномор'я, російські письменники свідомо замовчують про участь українців у цих подіях, вилучаючи їх із метропольного нарративу минулого. Хоча лише під час штурму Очакова було задіяно до двадцяти тисяч запорожців, і саме козацький загін відіграв важливу роль у здобутті стратегічної переваги й оволодінні фортеці (перемога над турецькою флотилією та захоплення острова Березань). Втім все-таки українська історія повністю не ігнорується у російській подорожній прозі, хоча її висвітлення уривчасте та доповнює імперську візію минулого.

Для російських авторів українська минувшина тісно асоціюється із образом запорожців, які постають втіленням військової вправності та патріотизму. У цьому контексті російські автори наголошують саме на протистоянні козаків полякам та татарам, війни з якимим вели виключно заради оборони рідного краю. Така логіка повністю відповідає маркуванні російських військових як захисників «отечества», тому і запорожці можуть бути вмонтовані в галерею імперських оборонців вітчизни. Не випадково, що у більшості текстів подорожніх нотатків у позитивному світлі зображені Наливайко, Сагайдачний, Хмельницький, які вели боротьбу із вічними суперниками Російської імперії: поляками і татарами.

Натомість роль антагоніста природньо відведена Івану Мазепі, постать якого традиційно маркується в палітрі зрадництва та підступності. Так, І. Сбітнев стверджує не лише власне негативне сприйняття українського гетьмана, але й намагається наголосити, що при згадці його імені українці впадають у стан неконтрольованого гніву та люті, що мало б свідчити про тотальну колективну антипатію до його постаті. Однак автор не помічає того факту, що для українців така реакція частіше набуває захисної функції: вберегтися від звинувачень у мазепинстві, тобто опозиції до імперії.

Відтак російська проза мандрів початку XIX віку формує моделі привласнення українського минулого та простору російським імперським дискурсом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Измайлов В. Путишествие в полуденную Россию / В. Измайлов. – Москва : Университетская типография, 1800. – 441 с.
2. Левшин А. Письма из Малоросии / А. Левшин. – Харьков : Университетская типография, 1816. – 206 с.
3. Шкандрій М. В обіймах імперії : Російська і українська літератури новітньої доби / Мирослав Шкандрій ; пер. з англ. П. Таращук. – К. : Факт, 2004. – 496 с.